

На правах рукопису

МАКАРОВ Володимир Іванович

СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ
ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ

10.02.01 — російська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

00802994 (W)

AB 28.768

Дисертація є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі російської мови філологічного факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Офіційні опоненти:

1. Доктор філологічних наук, професор Франчук Віра Ірїївна,
2. Доктор філологічних наук, професор Карпенко Ірїя Олександрович,
3. Доктор філологічних наук, професор Туркін Володимир Миколайович

Провідня установа: Київський педагогічний університет
ім.М.П.Драгоманова

Захист відбудеться " 25 " лютого 1994 року о 12 години на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 053.24.04 для захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625, м.Дніпропетровськ 10, пр.Гагаріна, 72, к.І ауд.804.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці університету.

Автореферат розісланий " 30 " чрудня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
професор

М.П.Коломієць

Актуальності дослідження.

Історіографія науки, яка є важливим джерелом пізнання інтелектуальної діяльності суспільства, надбань його духовної культури, стала самостійним різновидом історико-наукових досліджень.

Історія російської лінгвістики успішно розроблялася і розробляється в працях Ф.М.Березіна, М.Г.Булахова, В.В.Виноградова, П.О.Дмитрієва, В.В.Колесова, Н.О.Мещерського, С.В.Смирнова, Ф.П.Філіна, В.Ю.Франчук та ін.

Східнослов'янська, в тому числі російська, діалектологія, яка досягла в другій половині ХХ ст. значних успіхів на ґрунті лінгвогеографічних досліджень, створення діалектних атласів, будувалася на підралинях, закладених традиційними складними й різноманітними напрямками наукового пошуку протягом усієї своєї попередньої історії. Сучасне її осмислення відкриває в ній не тільки нові якості, а й нові потенції, важливі для майбутнього науки.

Помітний внесок в історіографію східнослов'янської діалектології зробили Р.І.Аванесов, С.Л.Бевзенко, В.С.Вашенко, С.С.Висоцький, І.Г.Голанов, Н.П.Гривкова, Й.О.Двендзелівський, М.М.Дурново, Ф.Т.Жилко, М.А.Ясвобрих, Ю.Ф.Каробкий, М.М.Каринський, В.О.Комшилова, А.П.Могіла, А.А.Москаленко, В.Г.Орлова, Й.А.Осовецький, М.І.Толстой, Д.М.Ушаков та ін. Проте історія російської діалектології залишалася поки що набуток переважно "малих форм" наукових досліджень: статей, нарисів, рецензій, спогадів, що затрудняє узагальнення в сфері історіографії науки. Виявом стала монографія "История русской диалектологии" /М., 1961/, яка створена ученими Інституту російської мови АН Росії Й.А.Осовецьким, С.С.Висоцьким, В.Г.Орловим. В колективній монографії розглянуто творчість багатьох східнослов'янських учених в галузі діалектології, визначено основні напрями їх діяльності, яка сприяла формуванню самостійної галузі східнослов'янського мовознавства. В той же час в цій важливій роботі з-за її невеликого обсягу чимало конкретних питань формування науки, на жаль, розкрито не досить повно; переважно персонально-хронологічний підхід до викладання матеріалу також не сприяв системності й повноті його відображення. Але ці праці стала першим важливим кроком на шляху створення повної історіографії російської діалектології.

Однією з актуальних і теоретично важливих проблем мовознавства є розкриття складного, багатогранного процесу формування науки. Історія східнослов'янської діалектології протягом ХІІ-ХІХ ст.

поступово накопичувала нову якість, щоб на початку ХХ ст., вприти-решт, розмежуватися з етнографією, в складі якої вона перебувала досі. Дослідження цієї історії дає змогу побачити загальнота частковонаукові компоненти становлення даної науки - результату специфічної діяльності суспільства за конкретних історичних умов, слугують матеріалом для висновків не лише з історії лінгвістики, а й із проблем наукознавства. В цьому полягає актуальність обраної теми дослідження.

Мета й завдання праці. Метою дослідження є вивчення шляхів, якими здійснювалися розмежування російської діалектології з етнографічною наукою протягом ХІХ - початку ХХ ст. і виявлення в ній ознак і рис самостійної лінгвістичної дисципліни.

Реалізуючи цю тему, ми передбачаємо вирішити такі завдання:

- 1/ встановити, як у період, що ви зається, складалося уявлення про об'єкт дослідження цієї науки;
- 2/ вивчити становлення методів науки;
- 3/ розглянути формування принципів членування та класифікації говорів;
- 4/ виявити специфіку східнослов'янського картографування як одного з напрямів розвитку діалектології;
- 5/ визначити роль Відділення російської мови та словесності /ВРМС/ в організації вивчення говорів слов'янських мов;
- 6/ розглянути історію діяльності Московської діалектологічної комісії /МДК/ та акад.О.О.Шахматова, спрямованої на здійснення картографування східнослов'янських мов.

Матеріал дослідження. Дисертаційна робота ґрунтується переважно на наукових текстах другої половини ХУІІІ - першої чверті ХХ ст.: доробку російських, а також українських і білоруських учених, представників західноєвропейської науки ХІХ-ХХ ст. з проблем теорії й історії мовознавства, діалектології та дисциплін, що з нею пов'язані.

В роботі використано значна кількість документів, знайдених автором в архівах Росії та України: Архіву РАН у Москві, Санкт-Петербурзького відділення /СПбВ/ Архіву РАН, Центрального історичного архіву Росії у Санкт-Петербурзі, Центрального архіву літератури й мистецтва /ЦАЛМ/ у Москві, Рукописного відділу Інституту російської літератури /Пушкінський Дім/ у Санкт-Петербурзі, Рукописного відділу Публічної бібліотеки ім.М.Є.Салтикова-

Щедрина в Санкт-Петербурзі, Відділу рукописів Державної Російської бібліотеки у Москві, Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського в Києві, Центрального державного історичного архіву України в Києві, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Харківської області.

В дисертаційному дослідженні використовуються архівні чернеткові начерки наукових досліджень, листування вчених із проблем науки та її організації /листи О.О.Шахматова, П.Ф.Фортунова, О.І.Соболевського, Є.Ф.Будде, М.М.Дурново, Д.М.Ушакова, П.С.Житецького, А.Ю.Кримського, В.М.Перетця, М.Ф.Сумцова, М.С.Грушевського, І.А.Франка, Т.Д.Флоринського, І.В.Ягича та ін./, матеріали з "їздів, учених нарад, наукові мемуари, документи, пов'язані з діяльністю ВРМС, Харківського історико-філологічного товариства, Наукового товариства ім.Шевченка у Львові та ін.

Методи і принципи дослідження.

Історіографія науки, яка природно вдається до когнітивного аспекту розвитку наукового знання, відображає його змістову сторону, поєднує в собі два аспекти дослідження: 1/ історію науки, 2/ її теорію. Тому історіографічний метод дослідження, що формується в цей час, характеризується поєднанням принципів власне лінгвістичного дослідження з принципами, які вироблені в сфері історіографії.

Під час реконструкції історії м'ялектології ми виходили з таких найважливіших принципів: 1/ історизму; 2/ зв'язу історії науки з історією суспільства; 3/ безперервності та спадкоємності історико-наукового процесу; 4/ системності вивчення історичного матеріалу; 5/ порівняння досліджуваного матеріалу /напрямів, шк'л, окремих теорій/ з точки зору синхронії та діахронії, ретроспекції та проспекції; 6/ врахування єдності гносеологічного та соціологічного в історії наукового процесу; 7/ його єдності та різноманітності; 8/ врахування змін в обсязі наукових понять та семантиці наукових термінів; 9/ впливу на розвиток науки біографії дослідника не тільки як представника дувної культури та соціально-політичної діяльності суспільства, а й як окремої особи тощо.

У практиці дослідження ми поділяємо три розроблених в історіографічній науці аспекти дослідження матеріалу: 1/ критичний, який полягає в тому, що висвітлення та аналіз фактичного матеріалу здійснюється з точки зору відображення певних національ-

них особливостей мови та її організації: 2/ історичний, який передбачає вивчення історії науки певного народу в порівнянні з наукою інших народів, що дає змогу розглядати її результати як складову частину не тільки національної, а й міжнародної та всесвітньої культури; 3/ комплексний, який передбачає вивчення не тільки діалектологічних і навіть не тільки лінгвістичних проблем, а й соціально-культурних інтересів і потреб суспільства та врахування зв'язків даної науки з іншими.

Робота буде вестися на поєднанні двох планів дослідження: хронологічного й змістовно-предметного, який реалізується у вигляді концентричного проблемного викладу.

Наукова новизна досягнутих результатів дослідження:

- всебічно досліджується історія формування російської діалектології як процесу знаходження статусу самостійної наукової дисципліни з урахуванням як внутрішньої логіки розвитку самої науки, так її зв'язків з історією духовної культури й загальної історії;

- системно подана історія розробки проблеми класифікування та членування східнослов'янського діалектного ландшафту, розкрито провідні принципи та критерії вказаних наукових операцій;

- реконструйована історія діалектного картографування російської, а також інших східнослов'янських мов як попередній етап формування лінгвогеографічного підходу до діалектного ландшафту в російській, білоруській та українській мовах у порівнянні із західноєвропейським картографуванням;

- розкрита роль ВРМС в організації діалектологічних досліджень на території Росії та інших слов'янських країн;

- до наукового вжитку введено значний фактичний матеріал наукових архівів Росії та України.

Теоретичне значення роботи:

1/ розкрито безперервність і спадкоємиць еволюції російської діалектології як передісторії "наукової революції" в ній, що виявилася на початку застосування лінгвогеографічного методу дослідження^у в узькому його розумінні й інтерпретації фактичного матеріалу;

2/ здійснено процедуру аналізу процесів формування діалектологічної науки;

3/ визначено загальне та часткове в еволюції діалектології та етнографії;

- 4/ обґрунтований і реалізований історіографічний підхід до періодизації російської діалектології;
- 5/ виявлені принципи розбіжності в тенденціях розвитку східнослов'янської та західнослов'янської діалектології останньої чверті XIX – першої чверті XX ст.;
- 6/ встановлено, що етнографія та діалектологія кожного зі східнослов'янських народів розвивалися як самостійні наукові напрями за тісної взаємодії та співробітництва науково-організаційних центрів, шкіл, окремих діячів науки.

Практичне значення праці. Дослідження використовується в процесі викладання у вищій школі російської діалектології, історії лінгвістичних учень, у спецсемінарах з етнолінгвістики, лінгвістичної географії, спецкурсах "Московська лінгвістична школа" та "Життєвий і творчий шлях О.О.Шахматова", при написанні студентами курсових і дипломних робіт під керівництвом автора дисертації. Матеріали публікацій автора використовуються при складанні навчальних посібників /зскрема катедри російської мови Львівського університету/, у роботі викладачів Житомирського, Кам'янець-Подільського педінститутів тощо.

Матеріали праці можуть бути використані також при виданні та перевиданні біобібліографічних словників з історії східнослов'янського мовознавства.

Апробація роботи. З матеріалами дисертації були прочитані доповіді в Сегадському педінституті /м.Сегад, Угорщина, 1971/, на наукових конференціях у Тагерозькому педінституті /1966, 1977, 1969, 1972/, на Всесоюзній конференції "Методология и методика историко-словарных исследований, историческое изучение славянских языков, славянской письменности и культуры" /Ленинград, 1988/, на науковій сесії, присвяченій 125-річчю з дня народження О.О.Шахматова /Ленинград, 1989/, на міжвузівській науковій конференції "Современные проблемы русского языкознания /памяти академика А.А. Шахматова/" /Горький, 1990/, на Міжвузівській науково-методичній конференції "Шляхи посилення ефективності практичного курсу української мови та виховання читацької майстерності" /Одеса, 1992/, на наукових конференціях професорсько-викладацького складу Київського університету /1982, 1984, 1987, 1991/, на III Міжнародному семінарі "Славянская культура в современном мире. Изучение и преподавание в иноязычной аудитории" /Київ, 1993/.

Матеріали праці, її ґрунтовні положення відображені в публі-

каціях автора в Україні, Росії, Угорщині, НДР загальним обсягом більше 60 д.а., виданих як авторські та колективні монографії, статті в республіканських збірниках наукових праць, журналах "Русское языковедение" при Київському університеті, "Мовознавство", "Филологические науки" /Москва/, "Советское славяноведение" /Москва/, "Русская речь" /Москва/ та ін.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу /с.4-26/, першого розділу "Изучение говоров во 2-й половине XVIII-XIX вв. в контексте культуры и этнографии" /с.27-67/, другого розділу "Формирование исследовательского метода в сфере изучения территориального говора" /с.68-150/, третього розділу "Формирование принципов классификации и членения говоров" /с.151-211/, четвертого розділу "Тенденции картографирования в русской диалектологии 2-й половины XIX - первой четверти XX вв." /с.212-254/, висновків /с.256-289/, описку основних використаних у праці наукових джерел XVIII-XX ст. /с.290-329/, додатка /с.I-IX/.

Положення, що виносяться на захист:

- в процесі надбання самостійності російська діалектологія зазнала глибоких якісних змін, які позначилися не тільки на перебудові відносно з іншими науками, а і в зміні в самій своїй суті її інтранаукових характеристик і компонентів /ускладнення структури науки, формування методів дослідження тощо/;
- шляхи формування і розвитку східнослов'янської діалектології в значній мірі були обумовлені обставинами історичного, суспільно-економічного та культурологічного характеру;
- формування мети та методології діалектних досліджень здійснювалось російськими вченими в тісному зв'язку з діями науки інших слов'янських народів, внаслідок чого створювалась основа для вирішення в майбутньому загальнослов'янських діалектологічних проблем;
- більшість фундаментальних понять російської діалектології II-IV чвертей XX ст. /"системні зв'язки говорів", "діалектна мова", "відповідне явище", відносний характер понять "мова", "наріччя", "говор" тощо/ так чи інакше ведуть своє походження від спостережень і висновків ідуки XIX - початку XX ст.;
- російські дослідники говорів в кінці XIX - на самому початку XX ст. не ставили собі за мету створення діалектних атласів і в цьому кардинально розійшлися в дослідницькій практиці з західноєвропейськими вченими, але теоретичні висновки

з досліджень обох наукових шкіл виявилися досить близькими;
- розвиток гуманітарної, в тому числі лінгвістичної, науки має
своє специфіку, і її періодизація потребує багатомірного під-
ходу до її створення, відображення в ній ряду істотних
процесів, які характеризують еволюцію науки у відповідний пе-
ріод.

Зміст роботи

Формування діалектології як науки здійснювалося в процесі
покропового її відокремлення від етнографічної науки, що на той
час також остаточно ще не сформувалася. Зіставлення цих наук
оприятло висвітлюванню специфіки шляхів, котрими йшла до своєї
повної самостійності наука про мову.

Історія формування науки - це поступове зародження і розви-
ток її основних ознак, характерних для неї як результату свіде-
ної суспільної практики та інтелектуальної діяльності суспільства,
спрямованої на формування: 1/ особливого об'єкту і предмету
науки; 2/ частково-наукових методів і способів збирання, обробки
та інтерпретації фактичного матеріалу; 3/ зовнішніх ознак, харак-
теристик, властивостей і структури науки; 4/ законів розвитку
предмета науки і її самої.

Розпочате в середині XVII ст. в Росії дослідження місцевих
говорів спершу мало суто емпіричний характер і вводило це дослід-
ження в коло етнографічних характеристик суспільства, а такі ж
емпіричні етнографічні дослідження сприймалися за елемент антро-
пологічної науки, об'єктом якої була людина як біологічне та со-
ціальне явище. Ще у 60-х роках XIX ст. Август Шлейхер і його по-
слідовники здійснювали пошуки законів мови за допомогою природо-
знавства та обґрунтовували антропологічний принцип у науці про
мову.

"История Государства Российского" М.М.Карамзіна стимулюва-
ла розвиток історіографічного напрямку, який сприяв пробудженню
ще більшого інтересу до історії народу й держави, що викликало
необхідність широкого вивчення пам'яток писемності - основного
та, як тоді гадали, великим надійного джерела інформації про мину-
ле, й зумовило інтерес О.А.Востокова до систематизації публікацій
та вивчення пам'яток писемності, що стали початком історичної
філології в Росії.

Протягом 20-30-х років у Росії та в Україні значно посилю-

ся інтерес до вивчення характеру народу, який розкрився й у збиранні та публікації творів фольклору, у вивченні традицій, звичаїв і старовини й сучасності, у проникненні в "лабораторію" народного мистецтва /Цертелев, Максимович, Снігирьов, Срезневський, Костомаров та ін./.

Створення при Академії наук у 1841 р. Відділення російської мови та словесності, а в 1845 р. - Російського географічного товариства /РГТ/ з Відділенням етнографії при ньому /куди увійшли М.І.Надеждін, В.І.Даль, І.І.Срезневський, П.С.Савельєв, В.В.Григор'єв та ін./ ще більше збудило інтерес до етнографії, надало збиранню матеріалу характеру цілеспрямованого й планомірного, завдяки чому етнографія зі стадії емпіричної почала помітно переходити в стадію теоретичну. Розроблена в 1846 р. у РГТ перша програма етнографічних досліджень надавала мові ролі "головного органу народності" /Надеждін/.

У Білорусії та в Україні етнографічні дослідження також розвивалися *crescendo* /особливо в Україні/ через пізнання матеріальної та духовної культури народу, сприяючи піднесенню його суспільної та моральної самосвідомості й підтверджуючи фактами й висновками з них його одвічну самотність і культурну самостійність /Максимович, Китецький, Франко, Лінниченко, Сумцов, Єфіменко, Верхратський та ін./.

Розвиткові етнографічних досліджень допомагали створені в 30-х роках при університетах тогочасної Росії кафедри словістики, регіональні відділення РГТ, що з'явилися в 60-х роках: Київське, Казанське, Оренбурзьке, Сибірське /Західне та Східне/, Кавказьке, у 80-90-х роках - Харківське історико-філологічне товариство, Наукове товариство ім.Шевченка у Львові тощо, які здійснювали планомірне вивчення побуту й мови відповідних територій.

Широко розгортались публікації зібраних матеріалів не тільки в органах РГТ та ОРМС, а й у періодичних виданнях університетів, наукових товариств, у суспільно-політичних і культурологічних виданнях як столиць, так і периферії.

Етнографічний опи́с здійснювався в тісній єдності етнографічного та лінгвістичного, спільного й відмінного в культурі та мові східнослов'янських народів у їхній історії та сучасному стані.

Разом із тим наприкінці першої - на початку другої чверті XIX ст. мова народу ставала в межах етнографії самостійним об'єктом дослідження: розпочинались описи різних тематичних груп

лексика /побутові, культурної, спеціальної/.

Поряд із територіальними говорами об'єктом дослідження ставали також діалекти соціальні: мова робітників, ремісників, солдатів, моряків, декласованих елементів; печалі вивчались арге, жаргони, умовні та штучні мови, але їх вивчення помітно відставало від освоєння територіальних говорів навіть на початку ХХ ст., що пояснювалося різними ступенями важливості територіальних і соціальних говорів для реконструкції історії мови та народу.

Вже з середини ХІІІ ст. здійснювалися спроби членування та класифікації говорів /Ломоносов, Тредіаковський, Сумароков, Паллас/, які в ХІХ ст. набрали значного розмаху /Аделунг, Доброволький, Давидов, Максимович, Сахаров, Надеждін, Даль, Шафарик, Срезневський, Лавровський, Михальчук та ін./.

Вивчення говорів чим далі більше розкривало їхню цінність для реконструкції загальної історії та історії духовного життя, що знайшло особливо яскраве відображення в практиці створення словників народної мови В.І.Далем та О.Х.Востоковим.

50-ті роки ХІХ ст. стали важливою віхою в розвитку російської, як і білоруської та української, діалектології: праці Срезневського, Потєбні та Лавровського започаткували новий, теоретичний, ІІ період і сприяли формуванню специфічних завдань, аспектів, способів дослідження. О.О.Потєбкін був сформульований основоположний висновок про те, що історія мови є історією її д і а л е к т і в. Активізувалося поєднання палеографії пам'яток писемства з діалектологією, пошуківся пошук звукового значення стародавніх написань.

Необхідність вивчення діалектів минулого було продиктована не тільки теоретичним інтересом, а також і необхідністю за допомогою лінгвістики відновити межі давньоруських племен за творами Нестора-літописця, що мало полегшити роз'яснення проблеми пошуку східнослов'янської прабатьківщини. Ця необхідність зумовлювалася також впливом зростаючого в Росії інтересу до слов'янських народів, завдяки чому дослідження з галузі східнослов'янських нарід органічно вліталися в загальнослов'янський контекст з метою вирішення проблем загальнослов'янського етно- та глотогенезу.

З другої чверті ХІХ ст. російські вчені дедалі активніше починали вивчати філологію та етнографію інослов'янських народів:

південнослов'янських /Венелін, Григорович, Срезневський, у другій половині століття - Соболевський, Шахматов, Державін, Карський, на початку ХІ ст. - Лук'яненко та ін./ і західнослов'янських /Гальфартінг, Соболевський, Поржезинський, Кульбакін, Шерба та ін./.

Інослов'янські вчені, в свою чергу, виявляли значний інтерес до самої Росії та її філологічної науки, що пояснювалося зростанням популярності в науковому світі російських наукових шкіл Петербурга, Москви, Харкова, Києва, Казані, високим авторитетом Російської держави у слов'янському світі й, нарешті, зростанням популярності російської мови серед слов'ян і неслов'ян Європи.

ВРМС значною мірою сприяло розвитку діалектологічних досліджень слов'янських мов: 1/ організацією спеціальних наукових експедицій як у Росії, так і за її межами; 2/ субсидуванням досліджень учених різних країн та публікацією їхніх результатів; 3/ координацією досліджень шляхом розробки спеціальних програм-запитальників, завдяки використанню яких збирачами забезпечувалася опис мов різних країн на ґрунті відповідних явць; 4/ зіставленням біобібліографічних праць із різних галузей лінгвістичної науки; 5/ безкоштовним забезпеченням учених різних країн науковою літературою зі сховищ Академії наук; 6/ організацією в'їздів, нарад, присвячених слов'янським дослідженням /зокрема, сликаний та проведений Попереднього з'їзду філологів Росії/; 7/ зусиллями, спрямованими на об'єднання слов'янських сил слов'янських держав навколо розв'язання загальних наукових проблем /вивчення сербохорватського наголосу, слов'янської мовоттогенезу, заснування Союзу слов'янських академій та ін./; 8/ заснуванням нових друкарських органів із філології /"Известий ОНІС", "Сборника ОНІС", "Енциклопедия славянской филологии" та ін./; 9/ стимулюванням картографування слов'янських мов і т.ін.

Петербурзька Академія наук багаторазово видавала субсидії вченим, видавничим органам різних слов'янських країн. Так, протягом 1893-1895 років їх неодноразово одержував з метою публікації фольклорних і музично-етнографічних праць чеський учень Людвіг Куба; Академія на свої кошти надрукувала граматику і словник кашубської мови Ф.Доренца, домоглася від Державної Думи висигнувань на видавництво словника нижньолужицької мови Е.Муки. Була видана

грошова допомога І.О.Бодуену де Куртене на виготовлення для загального використання зроблених ним численних діалектологічних записів /близько 3000 сторінок/ за 20 говорами: рез"яських, словінських та ін. /СПбВ Архіву РАН, ф.90, оп.3, од.зб.98, арж.43/.

Друга половина XIX – початок XX ст. значувались уопішними розробками проблем історичної діалектології: 1/ збирався великий фактичний матеріал для визначення ступеня послідовності проведення суте графічних явищ /Соболевський, Шахматов, Васильев та ін./; 2/ сформувався переконання в необхідності при вирішенні графічних та фонетичних проблем тексту врахування жанру та змісту пам"ятки /Срезневський, Шахматов/; 3/ була усвідомлена наукова доцільність врахування традиції орфографічних шкіл і впливу культурних центрів на орфографів пам"яток /Соболевський, Шахматов, Каринський та ін./; 4/ зроблено висновки про наявність певної залежності вживання редукованих Ъ і Ь від місця їх у рядку /Потебня, Колосов, Соболевський, Шахматов, Обнорський/; 5/ набула принципового характеру проблема якості публікації пам"яток та переваги вивчення рукописних оригіналів /Шахматов/.

Були також поставлені й ще на початку XX ст. дискутувалися проблеми допустимості логічного "домислювання" проміжних етапів у розвитку не зафіксованих писемністю фонетичних явищ минулого /дискусія навколо досвіду Шахматова/ та порівняльного ступеня значення для історії мови свідчення грамот та ін. /дискусія Шахматова й Каринського/ тощо.

Незважаючи на велику кількість в історичній діалектології своїх лінгвістичних проблем навіть на початку XX ст., вона оприймалася як важлива підмога у вирішенні наукою історичних і культурологічних завдань.

Показові в цьому плані уявлення О.О.Шахматова щодо завдань, які стоять перед історичною діалектологією й належать до кінця 1-го десятиріччя XX ст.: 1/ з"ясувати процес виділення руського племені із загальнослов"янської сім"ї й розглянути проблему його первісної батьківщини; 2/ простежити причини розпаду Київської держави та ті носії угруповання населення, які зумовлювалися одночасно діючими причинами; 3/ вказати на етнографічні основи та голові і політичні фактори, які привели до створення нових політичних організацій у різних регіонах руської території; 4/ з"ясувати хід колонізації найближчих областей державної владою і ін.

/Список Архіву РАН, ф.134, оп.1, од.зб.59-А, арк.16-1/.

У сфері методології та методики історичної діалектології та етнографії в XIX ст. було чимало близького: 1/ застосовувався порівняльно-історичний метод дослідження етносу та мови; 2/ первісно переважав "непрямий", анкетний метод збирання фактичного матеріалу з поступовим розширенням використання польового методу досліджень та технічних засобів запису наукового матеріалу. Етнографічні анкети-запитальники, які створювалися в РГТ з 1845 р., не просто поєднували в собі запитання з етнографії та діалектології, але діалектному матеріалу відводилося значне місце /Срзневський, Дикарев та ін./. У свою чергу багато програм навіть наприкінці XIX - на початку XX ст. /Шахматов, Соколевський, Михальчук, Кривошеїн, Тимченко та ін./ передбачали при збиранні матеріалу говорів брати до уваги елементи регіональної матеріальної та духовної культури.

Застосування порівняльно-історичного методу в обох різновидах антропологічної науки характеризувалося деякими особливостями. В діалектології цей метод не тільки вже дістав повнішу апробацію, але з часом і використовувався ширше, а наприкінці XIX ст. його почали застосовувати навіть для вивчення сучасних говорів /Богородицький, Будде/. В етнографії другої половини XIX ст. з порівняльно-історичним конкурував культурно-історичний метод, що з'явився в західній науці у сфері однойменної етнографічної школи /Рацель, Фробеніус, Сміт, Гребнер та ін./, а в Росії не виключив використання також порівняльно-історичного методу, який набув досить великого застосування в історичній лінгвістиці.

У діалектології кінця XIX ст., крім того, формувался так званий синхронно-діахронічний метод, заснований В.О.Богородицьким. Цей метод орієнтував дослідників на пошук у сучасному говорі шарів минулого й зачатків майбутнього. В такому підході неважко побачити принципову відмінність від "статичного синхронізму" Фердинанда де Соссюра. Крім того, в другій половині XIX ст. в лінгвістиці, на відміну від етнографії, з'явилися перші паростки статистичного методу /Дитецький, Бодуен де Куртене, Дикарев/. Був розроблений В.О.Богородицьким також частковий метод відносної хронології.

З 70-80-х років XIX ст. у діалектології з'являються тенденції, які ще помітніше поглиблюють специфіку цієї науки: 1/ ста-

лася переоцінка ролі пам'яток писемства та живої мови в реконструкції історії мови: жива мова висуває на роль провідного джерела її адекватного вивчення /Потебня, Бодуен де Куртене та ін./; 2/ зароджувалась описова діалектологія - її проблематика, методологія та методика вивчення говору, а також форми взаємодії з діалектологією історичною; 3/ зміцнювалась і уже реалізувалась в дослідній практиці ідея системності говору.

В дослідженнях говорів у рамках описової діалектології вирішувалося багато складних проблем: 1/ спільне й відмінне в літературній мові та в говорі; 2/ нормованість мови та роль лінгвістів у формуванні норми; 3/ характер норми в літературній мові та в говорах; 4/ пошук початку відліку при визначенні статусу говору; 5/ розробка методів і прийомів збирання фактичного матеріалу; 6/ визначення соціального та індивідуального в говорі; 7/ чутливість в говорі та її джерела; 8/ генераційна, вікова, статеві, інтелектуальна диференціація говору; 9/ територіально-соціальна суть сучасного говору; 10/ розробка проблем системної організації територіального говору; 11/ вивчення процесів нівелювання сучасного говору під впливом соціально-культурних факторів другої половини XIX - початку XX ст.; 12/ поглиблення підходів до членування та класифікування говорів; 13/ проблема реальності кордонів говорів та способів їх визначення; 14/ об'єкт картографування з точки зору російської науки про говори та ін.

Вирішуючи проблему співвідношення літературної мови та говорів, вже О.О.Потебня, а слідом за ним О.О.Шахматов побачили в обох компонентах національної мови функціонально рівноправні складові.

Виходячи якраз із такого трактування, вчений визнавав за дорядкове будувати історію літературної мови в нерозривному зв'язку з історією говору. Ця думка була покладена вченим в основу розробки концепції словника-тезауруса російської мови, в якому вперше у вітчизняній лексикографічній практиці органічно поєднувались мови книжна і народна й був відкритий нормативний підхід. У цих принципах концепції Шахматова досить наближалася до концепції Дали, який у своєму Словнику показав культуру народу, його світогляд. На жаль, у наступні десятиріччя крайнознавчий, культурологічний підхід філологів слівачів російської мови як рідної був значною мірою втрачений, і тільки тепер започатковує-

ться окремі спроби об'єднати у словнику філологічну та енциклопедичну інформацію краєзнавчого характеру. Ідея функціональної рівноправності літературної мови та говорів досить плідно розробляється також сучасною наукою /Бромлей, Калничук та ін./.

Принципово важливим було вирішення проблеми розмежування та співвідношення понять "мова" - "варієт" - "голір" /Фортунатов, Потебня, Михальчук, Шахматов та ін./ . Воно переступало за межі суто теоретичні: результати цього мали важливе практичне значення в установах набору та ієрархії діалектних одиниць східнослов'янського мовного ландшафту, а також зачіпали сферу відношення до національної політики уряду. Більшість учених дійшла висновку про відносність цих понять і термінів /Потебня, Фортунатов, Михальчук/.

Проблема формування принципів розмежування діалектних одиниць постала перед дослідниками вже чи не в перших описах говорів і через свою складність залишається одною з головних протягом усієї історії російської та східнослов'янської діалектології.

Членування східнослов'янського масиву - робота, спрямована на: 1/ розширення складу рівнів класифікації та членування; 2/ пошук на різних рівнях діалекту найбільш значущих, характеристичних ознак; 3/ вивчення типу меж за ступенем їхньої проникності/ замкнутості.

Класифікаторська діяльність учених здійснювалася як рух від найзагальніших, ширших одиниць до дрібніших. Це зумовлювалося процесом поступового нагромадження фактичного матеріалу та виявлення нових диференціальних ознак у межах ширших одиниць, при цьому в різних авторів такі одиниці набували різного термінологічного позначення, що було закономірним наслідком властивої тому часові нечіткості самих понять, їхнього обсягу та змісту.

У більшості дослідників ХІХ-ХІХ ст. великоруське та малоруське варієт виступали як однопорядкові, однорівневі /Ломоносов, Тредіаковський, Сумароков, Даллас, Давидов, Срезневський, Лавровський, Потебня, Шахматов та ін./, в той час як варієт білоруське рядом учених сприймалося як певна перехідна смуга й пізніша інновація, що з'явилася як результат розпаду ширшої одиниці /дав. таблиця № 1/.

Уперше найповнішу для його часу ієрархію діалектних одиниць зобразив М.О.Максимович:

Таблиця І.

Перший ступінь діалектного членування /наріччя/

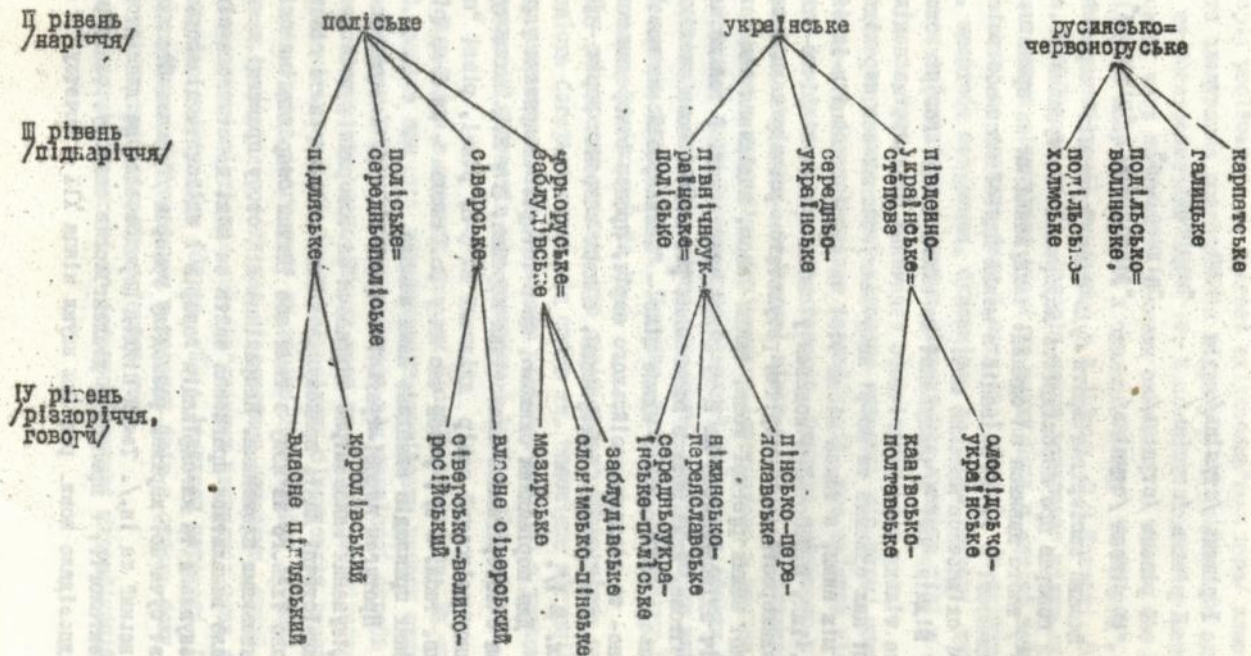
	російське	великоруське	малоруське	білоруське	чорно- руське	суздальське	кравичьське	язгород- ське	московське	північне	північно- західне	корсінське	південно- західне	корсінське
Домоносов 1755			+						+	+				
Тредіаков- ський-1773	+	+	+	+	+									+
Сумароков 1782				+						+				
Паллас 1787		+	+			+								
Апелунг 1806				+	+	+	+							
Добров- ський-1822	+													
Давидов 1834		+	+											+
Максимович 1837-1839		+	+	+										
Сахаров 1838-1841		+	+						+					
Надєждін 1841		+	+	+										
Даль 1842		+	+	+										
Шафарик 1826-1842		+	+	+					+					
Срезневський 1845-1849		+	+	(+)	+									
Давровський 1852		+	+											
Потебня 1866		+	+	(+)										
Житєцький 1878		+	+											
Григорович 1884			+	+										
Соболевський 1881-1890		+	+	(+)									+	+
Шахматов 1893-1894		(+)	+	(+)									+	+

Таблиця № 2

Другий ступінь діалектного членування говорів російської мови

		московський	північно- великоросій- ський	південно- великоросій- ський	новгород- ський	суздаль- ський	рязань- ський	волзький	саратов- ський	ярослав- ський	смолен- ський	новгородів- ський	довської
Надеждін	1837	+			+	+	+						
Давидов	1834	+			+		+	+		+			
Сахаров	1838-41				+	+			+				
Максимов	1837	+			+	+							
Срезнявський	1845-52		+	+									
Даль	1852	+	+	+	+		+	+			+	+	+
Потебня	1866		+	+									

Таблиця № 3
 Діалектна класифікація української мови К.П.Михальчука

I рівень /ступінь/	-	мова
II рівень /ступінь/	-	"наріччя"
III рівень /ступінь/	-	"піднаріччя"
IV рівень /ступінь/	-	"різноріччя", "різншад"

Вчений застерігав проти будь-яких "стрибків" через "ступені" і говорив про необхідність додержання поступовості "сродства", тобто дивився на одиниці членування як на прояв певної системності в їх організації в межах однієї мови або всієї сукупності східнослов'янських мов.

Відмінності в членуванні та класифікації говорів стосувалися не тільки термінологічного значення одиниць, що виділяються, площі цих одиниць та по-різному витлумачених зон перехідних говорів між ними, а також місця тієї чи іншої одиниці в їхній ієрархії. Так, О.О.Потебня подавав у своїх працях північно- та південно-великоросійське наріччя результатом розпаду колишніх поріччяно-единої великоруської мови, таким чином, виділення ним названих нарічч здійснювалось на 2-му рівні членування. В той же час у О.О. Шаумтова, який вважав виникнення російської мови наслідком більш пізнього об'єднання в єдине ціле - "великоросійська мова" - північно- та південноросійського нарічч, процес створення мови відповідав 2-му рівневі членування, а двох названих нарічч - 1-му /див. табл. № 1/.

Для порівняння скажемо, що в історії членування української мови спостерігалась аналогічна картина, і у К.П.Михальчука південноукраїнський говір відлений на 3-му рівні, рівні "півнарічч" /див. табл. № 3/, у той час як у Вс.Ганцова - на 2-му рівні. Подібних прикладів знайдено нами немало.

Протягом першої-третьої чвертей XIX ст. членування та класифікування заколомірно опиралося на історичні, точніше історико-лінгвістичні дані: враховувався генезис говорів та гіпотези відносно їхнього зв'язку з тими або іншими стародавніми східнослов'янськими племенами. Наприкінці XIX ст. у практиці деяких учених стало виявлятися прагнення вийти за межі генетичного підходу до членування та класифікації говорів і здійснити ці операції на основі сучасної картини розподілу говорів /С.Смаль-Стоцький, І.Зілінський та ін./ Тодій підхід передбачався не для історичної діалектології, а припускав діалектологів описову, синхронічну, що відповідало новим реаліям науки кінця XIX - початку XX ст.

Історія російського /і взагалі східнослов'янського/ класифікування та членування розгорталася відразу ж як реакція одноозначних та багатоозначних операцій. Максимович виділяв у межах великоруської мови наріччя за деякими ознаками, в той же час Надеждин ділив цю мову на наріччя з ознакою "аїзму" та "оїзму". Одноозначні класифікації знаходимо у В.І.Далі, О.О.Потебні, О.О. Шахматова, П.М.Попова та ін. Історія науки розкриває величезні труднощі, з якими зіткнулися вчені на шляху пошуку однієї найважливішої ознаки, що повинна була б мати такі якості, як споконвічність, масштаби поширення, близькість до "ядра" гомору, характеризуватися зв'язністю з іншими діалектними явищами тієї ж одиниці членування тощо.

Наші спостереження дають підставу говорити про певну спеціалізацію одно- та багатоозначних класифікацій, про зв'язок кількості ознак із рівнем членування говорів. Одиниці зайвшого рівня, як правило, виділялися на основі кількох ознак, найважливішими з яких здавна в традиціях порівняльно-історичного вивчення та падання особливої ваги фонетичному заповіді вважалися ознаки фонетичні; одиниці ж низького рівня /діалекти, говори/ могли визначатися за єдиною ознакою /Даль, Потебня, Шахматов, Михальчук, Креський, Соколов, Зіліньський та ін./.

У міру розширення уявлень про говір дедалі очевиднішою стала зв'язність багатьох ознак між собою та, внаслідок міграції населення, затухнення якщо не завжди споконвіччя, то в усякому разі стародавніх контактів між говорами і їхніми діалектними ознаками.

Так, Е.Ф.Будде в акаччих горах Касимівського пов. Еклянської губ. виявив при [r] північновеликоросійську вимову шиплячих та свистячих: М.М.Дурново відмовився від первісної огроби розмежувати білоруську та російську мови на основі дисимілятивного якання, оскільки в ряді певних перехідних білоруських говорів буда знайдена втрата цього типу та заміна його іншими явищами.

З часом, у період роботи над діалектними атласами, такий підхід дістав численні підтвердження: зв'язаними виявилися типи якання з територій побутування [ɔ̃] та [ɛ̃]; ізгласки переходу [a] в [e] між м'якими приголосними в коренях слів з одного боку та в основах деяких груп дієслів з іншого тощо.

За всієї багатогранності та багатоозначності класифікацій

і членування російських говорів можна все ж виділити найбільш частоти ознаки, що кладалися в основу цих лінгвістичних операцій: 1/ тип переднаголошеного вокалізму після твердих та м'яких приголосних; 2/ характер реалізації задньопіднабінної голосної фонем у відповідних явищах; 3/ тип дієслівного закінчення -І особи; 4/ частка фонем у слабкій позиції, її якіть у сильній; 5/ рефлекс наголошеного звуку на місці стародавнього ξ ; 6/ майбутні звуки [ц] та [ч].

Ця розкриті суті говору, означені його генезису лінгвіста нерідко використовувала як додаткові, "підтвердуючі" ознаки власне етнографічні /Шахматов, Довнар-Запольський, Соболевський, Михальчук, Будде, Халанський, Дурново та ін./ . У свою чергу етнографи приділяли увагу лінгвістичній стороні селянського життя не менше, ніж лінгвісти - етнографічній /Зеленін та ін./ .

Як показало наше дослідження, важливим складовою частиною розробки теорії та реалізації її в практиці діалектного членування і в теорії і практиці діалектного картографування стало осмислення в другій половині XIX ст. факту перехідних та змішаних говорів, і це поняття використовувалося в працях першої половини та середини XIX ст. /Срезневський, Даль та ін./ .

У середині 90-х років О.О.Шахматов розпочав розробку особливого різновиду перехідних говорів - говорів середньоросійських, а також дослідження говору Москви як койне.

Продовжуючи в цьому напрямі почате О.О.Шахматовим, В.І.Черпашов, Е.Ф.Будде, М.М.Соколов, М.М.Дурново, П.М.Каринський, О.М.Гвоздев та ін. збагачали науку великим фактичним матеріалом про говори цього типу. Зазнали розробки також змішані говори. Так, М.М.Каринський у процесі вивчення говорів Вятського краю, що викликав великий інтерес діалектологів, етнографів та істориків, дійшов висновку про змішано-перехідний характер цих говорів, їхню залежність від впливу одних мовних груп на інші, а також і від впливу мови міста. Тим самим він підтвердив висловлені раніше М.О.Колосовим; Д.К.Зеленіним припущення про змішаний характер даного говору /Архів РАН, ф.466, оп.1, од.зб.76, арк.143-144/ .

При вивченні перехідних та змішаних говорів були знайдені принципово нові типи часткових діалектних явищ, які виникають у результаті взаємодії різних комунікативних регіональних систем. Зокрема, Е.Ф.Будде відкрив та пояснив особливий характер

москворського якання як "помірного", що склався внаслідок напорування звичайного якання та екання на окання північнорусів. Це твердження було підтримане й розвинуте спочатку М.М.Дурново, а пізніше й В.М.Сидоровим.

Розробка проблеми перехідності та виявлення перехідних говорів практично на всіх кордонах східнослов'янських мов та нарід певною мірою похитнула концепцію реальності говору та визначення його меж, яка до того була досить стійкою.

З початку останньої чверті XIX ст. позиції західноєвропейської та російської /як і в цілому східнослов'янської/ діалектології науки, які раніше багато в чому збігалися, тепер кардинально розійшлися, оскільки розкрилися принципи розбіжності в найголовнішого питання - про предмет і метод дослідження.

Висловлювання А.Пикте про "безперервність специфічних мовних зв'язків" /1859/, Г.Шухардта - про неможливість становлення мовних діалектів /1876/, І.Шмідта - "про лінгвістичну безперервність" /1872/ фактично підвели базу під "наукову революцію" в галузі регіональної лінгвістики. Німецький учитель Г.Венкер, спираючись на матеріалі рейнських говорів, підтвердити порушення фонетичного закону, під тиском фактів, отриманих з місць, також дійшов висновку, близького до висшегаданих теорій, і став заперечувати говір як замкнену в собі одиницю та реальність діалектних меж. Х.Жяльєрри назвав фонетичні закони "фонетичними міражами" й, подібно до Венкера, вважав за вивчення географії мовних говорів, а окремих мовних явищ. Пізніше послідовник Венкера Ф.Вреде з метою вивчення історії діалектів вимагав фонетистів змінити на істориків.

Дві найбільші діалектологічні школи /німецька та російська/ пішли паралельними шляхами. У німецькій науковій літературі кінця XIX - початку XX ст. майже не було будь-яких згадок про дослідження та проблема діалектологів Росії, як і в російській науці до 20-х років XX ст. знайшло лише поодинокі згадки про західноєвропейський метод вивчення місцевої мови, точніше - про теорію Йоганна Шмідта і ставлення до неї. Соболевський, Будде, а потім і Каринський побіжно писали про неможливість визначення чіткої меж через їхню відсутність, підтверджуючи свої переконання посиленням на Й.Шмідта, але більшість російських учених, як і раніше, продовжували шукати говори та їхні межі, тобто йшли традиційними шляхами.

Причини цієї традиційності нам вбачаються такими: 1/ надання особливих ваг вирішенню за допомогою діалектологів практично нескінченного числа питань, пов'язаних з історією Росії та її народів; 2/ на відміну від Г.Венкера та Ф.Вреде, фундаторів атласу німецької мови на основі переважно фонетичних даних, і, на відміну від Х.Дильберона, який присвятив свою діяльність створенню атласу французької мови на матеріалі лексичних, семантичних діалектизмів та етнографізмів, російська, білоруська та українська наука чамagalно вивчати всі різні діалекти /хоча переважали все ж фонетичні та лексичні описи/, що вимагало величезного контингенту фахівців, яких у Росії навіть на початку ХІ століття бракувало, та великих матеріальних коштів, яких у достатній кількості для цієї роботи Академія наук не мала.

В одному суттєвому моменті лінгвістична географія все ж зближувалася з російською діалектологією, яка, в свою чергу, була в цьому відношенні близькою етнографічній науці. Ідеться про намагання діалектологів трьох східнослов'янських мов пов'язувати історію мови та окремих його явищ із різними екстралінгвістичними факторами: соціально-історичними, географічними, кліматичними тощо. У німецькій лінгвістиці ХІХ ст. переважало прагнення розглядати мову як "фонетичний феномен", з позиції звукової психології, тобто з позиції індивіда. На практиці було саме так, хоча вже В.Гумбольдт розумів лінгвістику як науку про індивідум і як науку соціальну. Навіть у 70-х роках ХІХ ст. безліч праць німецьких діалектологів фактично описували фонетичні явища мови самих авторів, що в Росії не практикувалося. Розвиток діалектографії в Німеччині сприяв зміцненню в науці країни соціально-лінгвістичного погляду на мову.

Проблема визначення соціального та індивідуального в мові посідала важливе місце в теорії й практиці діалектологів Росії. Останнім ступенем у становленні тераруї діалектних одиниць В.О. Богородицький визначав "говір індивідуума", а К.П.Михальчук, виділяючи як найменшу одиницю діалектного членування, говір "певної групи людей", підкреслював, що вона складається з "окремих індивідуумів". Дослідники східнослов'янських діалектів нерідко вказували не тільки на індивідуальні відмінності в мові різних осіб одного поселення, а також на вкльання одних і тих же особов одного з того ж слова з різним смисловим забезпеченням

або з різними морфологічними особливостями, або різними звуками /Архів РАН, ф.408, оп.1, од.зб.76, арк.145/.

Однак подібні твердження не свідчать про заперечення або навіть про недооцінку соціальної сутності мови або говору, як це інколи стверджується в науковій літературі. Спеціальне вивчення намі цієї проблеми з урахуванням підтекстів і контексту дає підставу вважати, що автори досліджень акцентували свою увагу на об'єднанні "індивідуальних мов" у практиці спілкування носіїв тієї чи іншої мови або говору. О.О.Потебня говорив про зібрання "взаємодіючих індивідуальних говорів", О.О.Шахматов – про поділ індивідуальних мов "на групи, які можна назвати "говорами". Вітчизняні вчені, теоретично розмірковуючи про "індивідуальну мову", в своїй дослідницькій практиці фактично кваліфікували мову як явище колективне, соціальне. О.О.Шахматов докладно розглядав цю проблему в лекціях з великоросійської діалектології 1919/1920 навчального року, зосереджуючи увагу на боротьбі індивідуального начала в породженні мовлення /в генетичному та функціональному планах/ та "мовленнєвого середовища", тобто зародження соціального, протидіючого індивідуальному та затримуючого довільні зміни мови /СПбВ Архіву РАН, ф.134, оп.1, од.зб.273, арк.11/.

Впливом саме соціального середовища вчений пояснював виключення будь-яких різких стрибків у зміні звуків і форм мови та діалекту, неможливість провикання в мову будь-яких випадкових елементів, погочжених індивідуальними психо-фізичними відхиленнями.

Таким чином, уявна суперечність в утвердженнях ряду вчених є в дійсності послідовне проведення протиставлення того, що у Фердинанда де Соссюра отримав визначення "мови" – "мовлення".

Розгляд говорів як органічної єдності соціального та індивідуального знайшов своє відображення в пошуках російською наукою шляхів адекватного пізнання говору в умовах усійляких зовнішніх впливів на нього та багатьох внутрішніх соціально-біологічних відмінностей між носіями говору: 1/ помітно поширилося використання інтенсивного методу вивчення говору; 2/ зростав інтерес до розкриття соціальної, вікової та інших диференціацій носіїв говору; 3/ посилювалось сприйняття говору як системи та як елемента системи говорів; 4/ пробуджувалась увага до відображення особливостей говору в місцевій соціально-діловій дисемній мові;

5/ почалося вивчення дитячої мови тощо.

Нині лінгвістична наука відходить від поєднання пріоритету в розробці ідей системності мови лише з ім'ям Фердинанда де Соссюра. Швидше він успішно завершив перший період розробки цього увчлення до мови, надаючи теорії чітких форм вираження.

У російській науці ідея системності діалектної мови інтуїтивно та імпліцитно просліджувалась, на наш погляд, вже в спробах учених не тільки виділити діалектні одиниці в межах мови, а й сприйняти кожну з них як органічну частину більш широкої територіально-мовної одиниці та в прагненні віджукати ті елементи, які об'єднують одні з цих одиниць з іншими або протиставляють одні іншим. Ідея системного характеру говору стає ще очевиднішою у вимогах повного і всебічного вивчення його /Колосов, Богородицький, Шахматов, Голанов та ін./ . Ще в 1871 році Бодуен де Куртєж промов про мову як складену з частин, матеріально рівнозначних, але тісно пов'язаних між собою внутрішнім зв'язком /"Некоторые общие замечания о языковедении и языке"/. У лекціях 1876-78 років він намагався особливо підкреслити, що фізіологічно тотожні звуки різних мов мають різне значення відповідно до своєї звукової системи, з відношенням до інших звуків /"Программа чтений по общему курсу языковедения"/.

О.О.Потебня відкрив систему ненаголошеного вокалізму південноросійських говорів, а В.О.Богородицький з часом порівняв її з системою російської літературної мови, віднайшов їхню величезну подібність. Це дало підставу говорити про "зчотня ненаголошених голосних Потебні та Богородицького". О.О.Шахматов відкрив залежність у говорах голосного переднаголошеного складу від підняття наголошеного голосного, овоїми дослідженнями поклав початок системної типології в галузі голосних обласних говорів.

Історія науки підтвердила правильність висновку про те, що витокі фонетичного підходу до фактів звукового устрою російських говорів лежать у дослідженнях В.О.Богородицького, О.О.Шахматова, Л.Л.Васильєва, Олафа Брока, М.М.Дурново, І.Г.Голанова, виявляли основні фонетичні закономірності, за якими формувалися різні типи вокалізму /О.М.Моравовська/.

Поступовість і складність становлення системного підходу до говору знайшли своє відображення, власне, у непростій історії формування термінології переднаголошеного вокалізму, а також у

зміні програм для збирання відомостей про говори, в яких уже наприкінці XIX ст. містилися питання про типи переднаглогошеного вокалізму. Все це ускладнювало структуру діалектологічної науки та її предмет.

Дуже цінними виявилися дослідження В.І.Чернишова, який не тільки став видатним спеціалістом у галузі говору Москви та Підмосков'я, а на практиці здійснив оформовані в науці вимоги вивчення всього говору, всієї його системи, а не тільки екзотики. Показав, що в говорі навіть "літературні" елементи різних рівнів під тиском всієї його системи зазнають змін, формальні та змістовні трансформації сприймаються як повноправне породження того чи іншого говору.

Це положення набуло ще активнішої реалізації в практиці подальшого лінгвогеографічного вивчення діалектного ландшафту, коли, зокрема, було створено перший у російській лексикографічній практиці недиференційований словник одного говору - селища Деуліна Рязанської області /І.А.Осовецький/.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. діалектні дослідження східнослов'янських мов почали торкатися також проблеми вивчення територіальних говорів під впливом соціальних реформ /оксусування кріпосного права, земської реформа, розширення освіти тощо, і, як результат, вплив літературної мови, міської мови /Каринський, Чернишов та ін./. Історія розробки цього аспекту стосовно дореволюційних говорів у нас поки що не набула висвітлення, оскільки вивчення зводилося переважно до аналізу періоду соціалістичного будівництва, коли говори під впливом літературної мови стали справді змінюватися дуже помітно, хоча й не на стільки прималінійно, як це інколи зображують.

Багато результатів діалектних досліджень XIX - початку XX ст. знаходили свій загальніший відбиток у практиці російського картографування. Ми особливо підкреслюємо положення, яке в працях з історії тих чи інших проблем науки не дістало адекватного тлумачення: російська /як і українська та білоруська/ діалектологія навіть наприкінці XIX - в першому десятиріччі XX ст. не ставала перед собою мети створення діалектних атласів, хоча ВМС у 1893 році опублікувало атлас литовських говорів Біленштейна. Російська наука продовжувала вдосконалювати принципи створення карт говорів та нарід, як це планував ще в 1851 році

І.І.Срезневський, який хотів бачити на карті "лінгвістичну різноманітність народів" /"Замечани. о материалах для географии русского языка"/.

Біля витоків російського картографування стояв В.І.Даль, який склав карту говорів Лукоянівського п. Нижньгородської губ., а біля українського – К.П.Михальчук. Карта говорів української мови Михальчука стала взірцем як у технічному, так і в теоретичному відношенні для інших упорядників діалектних карт у слов'янської частини Росії. В ній було розроблено новаторську для свого часу систему графічної презентації діалектних одиниць цілої мови /кольору, цифр, літер, лінійних і крапкових знаків/. На карті вперше в східнослов'янському картографуванні дістала відображення перехідні говори, хоча їхній характер, спрямування їхнього розвитку передані ще не були.

З трьох діалектних карт /М.М.Дурново, М.М.Каринського та Є.Ф.Карського/, які з'явилися в 1903 році, найціннішою була карта білоруської мови Карського – не тільки у зв'язку з відображенням на ній говорів мови, а й тому, що з допомогою особливих графічних засобів зобразила динаміку та напрям розвитку перехідних говорів. Суттєво, що вже в період праці над картою Карський мріяв про створення не однієї, а кількох карт – за кількістю основних рис білоруського "наріччя". У цей же час він бачив і серйозні недоліки у використанні ієрогліфів для передачі дискретних мовних фактів /Архів РАН, ф.468, оп.1, од.зб.170, арк.12-13/.

Особливу епоху в історії східнослов'янського картографування становила підготовка та публікація "Опыта диалектологической карты русского языка в Европе" /1915/, яку було здійснено Московською діалектологічною комісією з ініціативи та з великою науковою і матеріальною підтримкою акад.Шахматова та ВРМС.

Ідея карти популяризувалася в пресі, в наукових товариствах, велася велике листування, зв'язувалися жваві стосунки з населеними пунктами. За редакцією Д.М.Ушкакова виходили "Праці МДК".

Завдяки постійному піклуванню О.О.Шахматова МДК розвинула безпрецедентну для історії російської діалектології колективну працю в межах програми створення узагальнючої діалектної карти. Діяльність Комісії виявлялася в: 1/ збиранні та ривченні матеріалу шляхом проведення планомірних і скоординованих екскурсій на місця; 2/ складання карточного каталогу загальних праць із ро-

сійської мови взагалі та з діалектології зокрема; 3/ обговорення доповідей з історичного та статистичного вивчення говорів у зв'язку з показаннями суміжних дисциплін - етнографії, археології, загальної історії й т. ін.; 4/ заслуховування звітів про чергові екокурсії та ін. За перше десятиріччя свого існування МДК здійснила не менш як 22 фундаментальних поїздки в Московську, Язавську, Тамбовську, Нижньгородську губ., досліджувалися прикордонні, перехідні говори між трьома слов'янськими мовами, також, за пропозицією Шахматова, визначалася межа поміж оканням та аканням /Архів РАН, ф.502, оп.3, од.об.71, арк.1. - Протокол засідання МДК від 6 лютого 1929 р./.

У МДК проводилася велика робота по вивченню фізіології російського мовлення, з'ясування фізіологічного типу московського мовлення. У 1909-1910 рр. Д.М.Ушаков і М.М.Дурново працювали також над системою фонетичної транскрипції й виробляли особливу систему знаків. Члени МДК розширили "освід акад. Шахматова" по використанню для запису живого мовлення на місці фонографа, який до Шахматова та МДК трохи ширше вживався в етнографії.

"Опыт" було створено величю картину східнослов'янських мов та їхніх говорів, по суті накреслено обрис розселення давньоруських племен. Зокрема карта фіксувала стан народної мови напередодні першої світової війни та революції.

Багато деталей "Опыта" й поданого до нього "Очерка" наука згодом підтвердила. Так, майже ідентичними вийшли свідчення карти МДК та упорядників Атласу російських говорів відповідно до меж середньоросійських говорів, межі поміж оканним-аканним на півночі та сході середньоросійських говорів тощо. Праці В.Г.Орлової, Л.Н.Булатової, К.Ф.Захарової, О.М.Моряховської, Т.Г.Строганової, Л.Н.Жуківської, І.Б.Кузьміної, Є.В.Намченко та ін., поряд із відмінностями, вказали на велику кількість відкриттів, що стали пріоритетом діалектології XIX - початку XX ст. У МДК створився зовсім новий, відмінний від західної науки, метод вивчення говорів: 1/ він потребував лише безпосереднього контакту дослідника з говором; 2/ уводив спорадичні перевірки та перепроверки фактів на місцях; 3/ перевага віддавалася вивченню системи говору окремого індивідуума з частуною інтеграцією всіх показань і виведенням "середнього" стану говору з урахуванням існуючих соціальних, культурних, вікових та інших відмінностей між носіями

говору; 4/ однаковий інтерес виявлявся до всіх рівнів діалекту.

У 1915 році О.І.Соболевський наполягав на необхідності розробки діалектного атласу російської мови. Цю ідею підтримав М.М. Дурново, а згодом і О.О.Шахматов.

Наприкінці 1918 р. Комісія ухвалила розпочати роботу над Атласом російської мови /СПбВ Архіву РАН, ф.197, оп.1, од.зб.14, арк.8/. Пізніше припускалася можливість розпочати також розробку та вивчення атласів інших територій країни.

У 20-х роках у Постійній комісії з діалектології /колишній МДК/ розпочалося узагальнення досвіду західноєвропейської лінгвогеографії, визначалися нафактуальні завдання російської діалектології, яка вступала в принципово новий період своєї історії.

Постійна комісія з діалектології не отримала ні свого штатного персоналу, ні матеріальних засобів, а на початку 30-х років була взагалі ліквідована. Але восени 1939 року з ініціативи Д.М. Ушакова був відновлений центр досліджень з діалектології при Інституті мови та мислення /Архів РАН, ф.502, оп.2, од.зб.14-а, арк.64/. Його колектив почав створювати програму для збору фактичного матеріалу.

Показаво, що, розвиваючись самостійними шляхами, сповідуючи принципово відмінні підходи до діалектного ландшафту, західноєвропейська та східнослов'янська науки про говори з часом прийшли до дуже близьких висновків про існування говорів як комплексів пучків ізоглос і численних "переливів", переходів, що і зв'язують один з одним і розділяють говори, але весь ландшафт у цілому уявлявся спостерігачеві як щось органічно єдине, те, що в російській науці в подальшому дістало назву "діалектної мови" /Аванесов/, історія формування та суть функціонування якого зумовилися "сприйняттям" і взаємовпливом загальнолінгвістичних, інтрадіалектних і соціально-політичних, культурних та інших факторів.

В науці останнього часу висловлюється думка про те, що початковим етапом лінгвістичної географії в Росії треба вважати не тільки підготовчу діяльність до створення атласів і навіть не тільки картографування Дала і Михальчука, а вже період створення перших анкет-пательяків й задум обмеження народних говорів країни за однією анкетою /Б.О.Ларін, П.В.Гриценко/. Цей підхід, безперечно, має свої логічні й історико-наукові підстави, але при такому рішенні проблеми в процесі становлення та еволюції східнослов'янської лінгвогеографії необхідно виділяти два періоди, які

мають суттєві якісні відмінності. Вирішення цієї проблеми торкається другої, не менш важливої - періодизації історії, вироблення принципів такої періодизації. В науках гуманітарного циклу, у тому числі в лінгвістиці, розвиток не є глобальна поступальна зміна одного етапу чи одного концептуального стану другим у всій сукупності її теорій. Тут розвиток науки - це зміна її окремих концепцій, співіснування протилежних напрямків, можливий зворот до концепцій старих, бо сама практика як критерій істини тут нездійснює буває досить теоретичною.

Така специфіка розвитку гуманітарних наук робить дуже важкою їх періодизацію, яка буується часто на гіпостазуванні якоїсь однієї ознаки чи якогось одного стану й не відображає картини науки в цілому. На наш погляд, в історіографічній науці більш корисною періодизація, що являє собою комплексне, багатомірне відображення історії різних напрямків наукової діяльності /див. табл. № 4/.

Історія будь-якої науки - це не тільки історія ідей, а й також історія її творців: учених-дослідників, наукових та навчальних закладів. Про важливість вивчення особистості вченого писали Г.Шухардт, О.М.Тялін в XIX ст., пишуть сучасні історіографи й теоретики науки: Р.О.Будагов, С.О.Ромашко, Ю.М.Караулєв, Н.О.Слюсарєва і ін. Наше дослідження з цієї проблеми також показало, що на формування російської діалектології справляли вплив не тільки наукова та науково-організаційна діяльність вчених, а й фактори особистісно-психологічного характеру. Здійснені в роботі опробування узагальнити спостереження з даної проблеми реалізовані на матеріалі життя та творчості акад.О.О.Шахматова.

Адекватний висновок про характер наукової діяльності особистості важко зробити без знання соціально-політичної обстановки, без урахування культурних і наукових тенденцій у країні відповідної епохи.

О.О.Шахматов, як і багато інших ліберальних настроєних учених, був утягнений подальше в політичну боротьбу в Росії. Постійне піклування академіка про студентську молодь, учених, у тому числі й українських /Житецького, Грушевського, Франка, Лободу, Булаховського, Тимченка, Перетца, Михальчука, Кримського та ін./, його прагнення залучити в Академію наук представників української науки /Житецького, Франка, Халанського, Овсяннико-Куликовського та ін./ -

Таблиця № 4
 Проблема періодизація історії російської діалектології

Період	збір фактич. мат-лу	класифікація та членування говорів	картографування традиційне	розуміння живої мови як першоджерела	теоретичне осмислення говору	системне уявлення про говір	лінгво-географ. картографування
Ч пол. ХУІІ ст. - 40-і роки ХІХ ст.	+	+	-	-	-	-	-
50-ті роки ХІХ ст.	+	+	-	-	+	-	-
60-ті роки	+	+	-	-	+	-	-
70-ті роки	+	+	+	+	+	-	-
80-ті роки	+	+	-	+	+	-	-
90-ті роки	+	+	+	+	+	+	-
1900-1910-ті роки	+	+	+	+	+	+	+
20-50-ті роки	+	+	-	+	+	+	+

Умовні позначення: / - / - відсутність процесу
 / + / - наявність процесу
 / + / - зародження чи згасання процесу

уоє не дає підставу бачити в ученому не тільки подільника науки, а й громадянина своєї вітчизни.

Частинною проблемою "наука та особистість" є лінгвістичне краєзнавство, що включає 2 компоненти: 1/ історико-лінгвістичний /вивчення мови в його соціально-географічній проєкції/; 2/ історіографічний /дослідження історії науки в її відношенні до даного мікро- й макрорегіону/. Лінгвістичне краєзнавство розширює й поглиблює знання в галузі лінгвістики та її зв'язків із суспільством, його історією та культурою. Продуктивним джерелом лінгвістичного краєзнавства є місцеві й центральні архіви, планомірне вивчення яких сприяло б створенню спеціальних посібників про життя та творчість видатних лінгвістів країни, збагаченню вже виданих праць у разі їх перевидання новими цінними матеріалами. Одним із важливих результатів координації зусиль учених у цьому напрямі могли б стати лінгвістична енциклопедія, біобібліографічний словник лінгвістів з особливим культурологічним та лінгвокраїнознавчим уклоном, ряд видань іншого характеру.

Основний зміст дисертації відображений у працях:

1. А.А.Шахматов. - Москва: Просвещение, 1981. - С.1-159. Рец.: І.Хабургаєв Г.А.: Русский язык в школе, 1982, № 4. 2. Трѳє - terova Z.: Rusky jazyk. - Praha, 1983, N. . .
2. Словарь лексических трудностей художественной литературы. - Киев: Радянська школа, 1989. - С.1-367 /співавт.Н.П.Матвєєва/. Рец.: І. Цєгалков Л.А., Муравшикая М.П.: Русский язык в рубежом, 1989, № 6. 2. Фояякова О.І.: Русский язык в национальной школе, 1990, № 3. 3. Хаустова Ю.Ф.: Народное образование, 1990, № 6. 4. Саплин Ю.Ю.: Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР, 1990, № 4.
3. Источники изучения истории языка в концепции А.А.Шахматова.// Русское языкознание. - Киев, 1990. - Вып. 1. - С.66-71.
4. Московская диалектологическая комиссия и А.А.Шахматов.//Русское языкознание. - Киев, 1991. - В.22. - С.46-51.
5. Живая речь как сфера действия фонетического закона и основной источник изучения истории языка.//Русское языкознание.-Киев, - 1992. - В.25. - С.90-99.
6. Формирование системного подхода к территориальному говору в русской исторической лингвистике.//Русское языкознание. - Киев, 1992. - В.25. - С.18-27.

7. Историография науки и украинское лингвистическое краеведение.// Шляхи посилення ефективності практичного курсу української мови. Матеріали обласної міжвузівської науково-методичної конференції /Одеського пединституту/. /Головн. ред. В.Г.Орищенко. - Одеса, 1992. - Ч.2. - С.54-55.
8. Становление русской диалектологии как самостоятельной отрасли лингвистической науки.//Материалы III Международного семинара "Славянская культура в современном мире./Изучение и преподавание в иноязычной аудитории/. - Кисв: КГПИИ, 1993. - 0,75 арк.
9. Метафорический способ образования профессиональной и диалектной лексики.//Вопросы лексики и фразеологии современного русского литературного языка./Редколл.: В.Л.Архангельский и др. - Ростов-на-Дону: изд-во РГУ, 1968. - С.48-56.
10. Влияние местных говоров на профессиональную лексику.//XII научно-теоретическая конференция института /ТГПИ/./Отв.ред. П.В.Чесноков. - Таганрог, 1968. - С.48-56.
11. Диалект и грамотность учащихся. - Начальная школа, 1969, № 3. - С.32-33.
12. Процесс номинации в сфере рыболовецкой лексики русского языка.//УЗ Сегедского пединститута /Венгрия/. - Сегед, 1971. - I п.л.
13. О.О.Шахматов і українська філологія.//Мовознавство. - Київ, 1984. - № 4. - С.60-63.
14. А.А.Шахматов и Предварительный съезд русских филологов.//Русское языковедение./Отв.ред.М.А.Карпенко. - Киев, 1984. - В.9. - С.41-47.
15. Влияние творчества А.А.Потебни на научные взгляды А.А.Шахматова.//Тези Респ. наукової конференції "Творча спадщина О.О.Потебні й сучасні філологічні науки. До 150-річчя з дня народження О.О.Потебні"./Головн.ред.В.М.Русанівський. - Харків, 1985. - С.39-40.
16. У истоков русской диалектологии XX века.//Научные доклады высшей школы. Филологические науки. - М., 1986. - № 1. - С.34-39.
17. К истории определения славянской прародины. Письма А.А.Шахматова Ф.В.Коршу. По материалам архива. Публикация.//Советское славяноведение. - Москва, 1989. - № 5. - С.88-93.
18. Некоторые аспекты взаимоотношений русского литературного языка и местных народных говоров в советский период.//Русское языковедение./Отв.ред.М.А.Карпенко. - Киев, 1982. - В.4. - С.49-52.

19. Die russische Sprache in Bildung und Erziehung. Kollektive Monographie / Herausgegeben von Prof. K. Buttke, Prof. A. Eckert, Prof. M. A. Karpenko u. a. - VEB, Verlag Enzyklopädie. - Leipzig, 1983. - S. 1-255.
20. Влияние идей И. И. Срезневского на развитие отечественной диалектологии конца XIX - начала XX века. // Всесоюзная конференция "Методология и методика историко-словарных исследований, историческое изучение славянских языков, славянской письменности и культуры". / К 175-летию со дня рождения академика И. И. Срезневского/. Тезисы докладов. - Ленинград, 1986. - С. 27-28.
21. Источники педагогического воздействия в процессе преподавания историко-лингвистических дисциплин. // Русский язык: предмет изучения и средство воспитания. / Под ред. И. Ф. Протченко и др. - Киев: изд-во при Киевском ун-те; Leipzig: Enzyklopädie, 1981. - С. 157-165.
22. А. А. Шахматов и Московская диалектологическая комиссия. // Современные проблемы русского языкознания. / Памяти академика А. А. Шахматова/. Тезисы докладов междуузловской научной конференции. / Отв. ред. Н. Д. Русинов. - Горький: изд-во ГГУ, 1980. - С. 31.
23. Алексей Александрович Шахматов /1864-1920/. /Русская речь, 1984. - № 3. - С. 77-81.
24. "Деятельная любовь". Воспоминания об А. А. Шахматове П. М. Ездюкимова. // Русская речь, 1984, № 3. - С. 82-86.
25. "Он увеличивал сумму добра на земле..." /К 125-летию А. А. Шахматова/. // "Ленинградский ун-т", № 36/3222/, 1989. - С. 8-10.
26. "Я исполнил свой гражданский долг..." /К 125-летию академика А. А. Шахматова. // Прометей. Историко-биографический альманах серии "Жизнь замечательных людей". - Москва: Молодая гвардия, 1990. - Т. 16. - С. 281-298.

В. Макафит

AB 28.768